

ELGÜN QƏHRƏMANOV

*Bakı Dövlət Universitetinin Tarix fakültəsinin**“Asiya və Afrika ölkələrinin tarixi” kafedrasının doktorantı**E-mail: Elgun014@mail.ru*

TÜRKİYƏ-RUSİYA MÜNASİBƏTLƏRİNDƏ XƏZƏRİN ENERJİ EHTİYATLARININ ROLU

Açar sözlər: Türkiyə, Rusiya, Xəzər dənizi, neft, Qafqaz, Mərkəzi Asiya

Ключевые слова: Турция, Россия, Каспийское море, нефть, Кавказ, Центральная Азия

Key Words: Turkey, Russia, Caspian sea, oil, Caucasus, Central Asia

Birinci dünya müharibəsindən sonra sənaye və müharibə üçün ən önəmli enerji mənbəyi olaraq neft ağırlıq qazanmışdır.

Zəmanəmizdə iqtisadiyyatın onurğa sümüyü enerji, enerjinin onurğa sümüyünü isə neft və onu sənaye sahələrinə çatdıran neft boru xətləridir. Uğrunda neçə-neçə müharibələr olmuş, bir çox qarşıdurmaların görünən və görünməz səbəbi olan neft, bir çox dövlətlərin strateji hədəflərini, geosiyasi vəziyyətlərini təşkil edən əvəzsiz faktordur. Bu səbəbdən neft yataqlarına sahib olan ölkələr beynəlxalq münasibətlərdə böyük nüfuz sahibi olurlar. Ərəb ölkələrinin bir çoxu, o cümlədən Sovetlərin dağılmasından sonra Azərbaycan və Kazaxıstan dövlətləri neft ehtiyatları sayəsində böyük strateji əhəmiyyətə malik oldular.

1991-ci ildə Sovetlərin dağılmasından ilə dünya geosiyasi xəritəsində baş verən dəyişiklər bütün ölkələrin xarici siyasətlərində böyük dəyişiklərə gətirib çıxartdı, o cümlədən Türkiyənin xarici siyasətində. Türkiyənin strateji gələcəyi ilə əlaqəli olan bu yeniliklərin ən önəmlisi Xəzər dənizinin neft ehtiyatlarının dünya bazarlarına daşıyacaq olan boru xətlərinə kimin nəzarət edəcəyi problemdir. Təbii ki, bu problemin həlli bir tərəfdən Türkiyə və Rusiya arasındakı iqtisadi və siyasi əlaqələrinin gələcəyini, digər tərəfdən bu uzun zamanda Türkiyənin iqtisadi və siyasi parametrlərini müəyyənləşdirəcəkdir. Çünki boru xətlərinin və enerji ehtiyatlarına nəzarət Türkiyəni gələcəkdə dünya dövləti olmaq məsələsində açar rolunu oynayacaqdır. Təbii ki 1991-c ildən sonra təkə Rusiya deyil eyni zamanda Qərbi Avropa və ABŞ Azərbaycan, Kazaxıstan və digər Orta Asiya ölkələrinin neft boru xətlərinə nəzarəti öz təsiri altına almaq üçün Türkiyə ilə böyük bir rəqabətə girmişdilər.

Neft ixracı baxımından Orta Şərqi geniş neft ehtiyatı olmasına baxmayaraq, 1990-cı illərdən sonra Xəzər dəniz hövzəsi, yəni Qafqaz və Orta Asiya da olduqca böyük önəm daşmışdı. İlk dövrlərdə neftin daşınması üçün lazım olan bu boru xətlərinin texnoloji cəhətdən köhnə olması daşınmanın çətinləşdirirdi və yeni boru xətlərinin çəkilməsi əsas məsələlərdən biri oldu. Rusiya, Türkiyə, İran, Çin və Qərb ölkələri Qafqazda və Mərkəzi Asiya ilə bağlı siyasi fəaliyyətləri gündəmə gəlməkdədir. Beynəlxalq münasibətlər tarixində bu gedişatı hətta, XIX əsrdə İngiltərə ilə Rusiya arasında gedən “Böyük Oyun” – Qafqazlardan Bəsrəyə qədər hakimiyyət qurmaq strateji rəqabətə bənzədilərək “İkinci Böyük Oyun” deyə adlandırılır.

Rusiyanın Avrasiya siyasətində xarici siyasi kursunu təşkil edən iki önəmli faktor- neft və təhlükəsizlikdir. İxracatının 80%-i neft və təbii qazdan ibarət olan Rusiya üçün Xəzər bölgəsi və Qafqaz həm iqtisadi, həm də bu bölgələr Rusiyanın cənubdan təhlükəsizliyini təmin edən təbii qorunma divarı olduğundan təhlükəsizlik baxımından böyük əhəmiyyət daşıyır. Rusiyanın Azərbaycan neftinə ehtiyacı olmadığı halda Azərbaycan neftinin öz ölkəsindən keçməsinə istəməsindəki, Qafqazın iqtisadi və siyasi həyatına müdaxilə etməsindəki məqsəd

budur. Bu səbəbdən, Rusiya Orta Asiya və Qafqazlarda Böyük Oyun sırasında qazandığı nəzarəti itirməmək və bu bölgələrdəki iqtisadi və hərbi varlığını sağlamlaşdırmaq üçün 1993-cü ildə “yaxın çevrə” adıyla yeni bir siyasi kursunu irəli sürdü.

Bu çərçivədə Rusiya yeni “yaxın çevrə” siyasətini tətbiqində ən təsirli vasitə olaraq gördüyü neft istehsal edən Orta Asiya və Qafqaz ölkələrini Rus neft boru xətlər sistemində bağlamaqdır. Beləliklə də Rusiya neftin qiymətlərinin tənzimlənməsinə də nəzarət etmək niyyətindədir.

1993-cü ildən sonra Rusiya xarici siyasətində Avrasiya oxuna önəm verərək, Qafqaza və Orta Asiyaya doğru yayılma siyasətini açıq bir şəkildə icra etməyə başladı. Bu səbəbdən bölgədə qanlı konfliktlər meydana gəldi. Gürcü-Osetin, Gürcü-Abxaz, Azərbaycan-Ermənistan, Rus-Çeçenistan müharibələri bunların tipik nümunələridir. Əsasən də Rus təhriki olan bu münaqişələr, Rus ordusu və Təhlükəsizlik təşkilatının regionda süni şəkildə yaratdığı bir vasitə oldu. Beləliklə də bu münaqişələri dondurmaq üçün Rusiya bölgəyə girmək şansını əldə edirdi.

Rusiya Qafqazdakı tarixi çıxarlarını qorumaq və inkişaf etdirmək üçün önəmli təhdid yeri kimi Çeçenistanı görürdü. Çeçenistanın sahib olduğu neft ehtiyatlarından başqa, Azərbaycan və Kazaxıstan boru xətlərinin keçidi üzərində olması, Çeçenistanı nəzarət altına alınmasını əhəmiyyətini daha da artırır. Buradan keçən boru xətlərinin vasitəsiylə Azərbaycan və Kazaxıstanı nəzarət altında tutmaqdır. Bu vəziyyət Rusiyanın Bakı neftinin Novorosiski vasitəsilə daşınma planlarının reallaşmasını daha da artırır. Digər tərəfdən də Rusiya Çeçenistanda keçəcək boru xətləri vasitəsilə Azərbaycanı və Kazaxıstanı öz nüfuz dairəsinə sala biləcəkdir. Bu səbəbdən bu şərtlər altında Çeçenistan problemi təkcə 1,5 milyona yaxın əhalisi olan kiçik bir ölkə ilə aparılan bir müharibə deyildi.

Rusiya Azərbaycan neftinin Qərb bazarlarına çatdıracaq neft boru xəttinin Bakı-Ceyhan yolu ilə deyil, Novorosiskidən keçməsinə 1993-cü ildən apardığı fəaliyyətinin əsas məqsədi neft boru kəmərlərinə olan nüfuzu öz əlində saxlamaqdır.

Rusiyanı neft boru xəttinin iqtisadi çıxarları ilə yanaşı, Türkiyəni təmin edəcək yeni üstünlüklər də maraqlandırır. Türkiyənin və ABŞ-in dəstəklədiyi Bakı-Ceyhan neft kəmərinin gerçəkləşməsi ilə Türkiyə regionda və beynəlxalq miqyasda sadəcə iqtisadi deyil eyni zamanda siyasi nüfuzunu artırır. Təbii ki bu Rusiyanı narahat edən faktorlardan biri oldu. Bu səbəbdən də PKK və Kürtlərlə münasibətlərini artıraraq, Ermənistan, Gürcüstan və hətta Azərbaycan üzərindən terror təşkilatı olan PKK-ya məntiqi dəstək verməklə Bakı-Ceyhan yolunun təhlükəsiz olmadığını vurğulmağa çalışırdı.

Türkiyə xarici siyasətinin komunizimin çöküşündən sonrakı hədəfi Orta Asiya Dövlətləri və Qafqaz ölkələrinin Rusiyadan iqtisadi və siyasi asılıqlarının tamamilə aradan qaldırılması uğrundakı fəaliyyəti oldu. Əsas məsələrdən biri də Bakı-Tbilisi-Ceyhan boru xəttinin reallaşması və beləliklə də region dövlətlərinə Rusiyadan gələn təsirin neytrallaşması oldu.

Bildiyimiz kimi neftin siyasi əhəmiyyəti 3 mərhələli olaraq qiymətləndirilməkdədir. Birincisi ona fiziki sahib olmaq, ikincisi istehsal etmək, sonuncusu paylaşdırmaq kimi ifadə olunur.

Xəzər neftinin dünya üzərində açıla biləcək coğrafiyasından Hind Okeanı(ABŞ və Avropa bu yola Yaponiyanın daha ucuz neft alabiləcəyi və Avropa qarşısında üstün vəziyyətdə olacağı üçün isti baxmırlar.), Fars körfəzi (ABŞ, Avropa və İsrail Körfəz neftindən asılılığını davam edəcəyini və İranın regionda təsirinə artacağından ehtiyat etdiyindən buna qarşıdır.), Qaradənizə çıxışın(Almaniya daha ucuz neftə yiyələnəcəyindən daha da güclənəcək, Rusiyanın Avropadakı nüfuzu artacağı üçün geopolitik tarazlıqlar üçün böyük

problemlər yarancaqdır.), özlərinə qarşı bir problem yaranmaması üçün Akdənizə çıxış məsələsində razılığa gəlmişdilər.

Problem Xəzər neftinin 1/6 daşıyan boru xəttinin Akdənizə hansı yoldan keçəcəyidir. Novorossiski terminalından Boğazlara, ya da Trakiya üzərindən Egey dəniz ilə Akdənizinəmi, yoxsa Ceyhan terminalı üzərindən Akdənizəmi,

Avrasiya neftinin və təbii qazının beynəlxalq bazarlara daşınması üçün yaradılacaq olan boru xətlərinin və onların inkişaf etdirilməsi üçün aparılan mübarizəni əsas məqsədi XXI əsrdə Qərbin Körfəz neftindən asılılığının azaldılması və enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, o cümlədən Rusiyanı Avrasiyadakı enerji ehtiyatlarındakı təsirini azaltmaqdır. Qərb üçün önəmli olan XXI əsrdə Ərəb, İran və Rus əlaqəsi olmayan və olduqca az olan bir Avrasiya enerji altrenativini yaratmaqdır.

Digər bir tərəfdən başda Rusiya olmaqla, yeni dünya düzəmində Türkiyənin geopolitik əhəmiyyətinin artması səbəbindən narahat olan ölkələr Ceyhan alternativini zəiflətmək üçün hərəkətə keçdilər

- Neftin keçə biləcək yerlərində PKK terrorunu dəstəkləmək;
- Ermənistanın Qarabağı işğalı ilə Azərbaycanın hələ bu layihəyə hazır olmadığını deməklə, o cümlədən Gürcüstandakı etnik münaqişələr səbəbindən bu boru xəttinin burdan keçməsinə mane olmaq;
- Türkiyənin problemi olduğu ölkələrə silah satmaqla Türkiyəni cənubdan əhatə etmək;
- Hatay problemini gündəmə gətirməyə çalışmaq;
- Kiprdəki fəaliyyətlərinin artırmaq və.s

Ankaranın əsas hədəfi Bakı-Ceyhan xəttinin həyata keçirmək və bütün enerjisini bu istiqamətdəki fəaliyyətinə sərf etməliydi. Çünki bu xətt Azərbaycan qədər də Türkiyənin geosiyasi vəziyyətinə təsir edəcəkdir.

Bakı-Ceyhan xəttinin əsas boru xətti olaraq seçilməsi vəziyyətində Ceyhan Akdənizin ən böyük paylama terminalı olacaqdır və beləliklə Akdənizdə ikinci bir Körfəz yaradılacaqdır. Nəticədə Türkmənistan təbii qazı kimi digər enerji ehtiyatlarını Türkiyə üzərindən Avropaya daşınması gündəliyə gələcəkdir.

Son olaraq Türkiyə bu böyük xəttin reallaşmasından sonra iki iqtisadi üstünlük qazanacaqdır. Birincisi, Orta Şərqi neftinə olan asılılığına son qoyulacaqdır, tranzit haqqı ödəməməklə ucuz neft alacaqdır, digər məsələ isə inşaat və bank sektorunda canlanması sayəsində yeni iş imkanları yaranacaqdır.

Türkiyə-Rusiya geosiyasi qarşıdurmasının Qafqaz üçün nəticələri

Hər iki tərəf öz miqyaslarına görə regionda güclü maraqları olan dövlətlərdir. Türkiyə Qara dəniz regionunu sabitləşdirir, ondan Aralıq dənizinə çıxışa nəzarət edir, Rusiyanı Qafqazda tarazlaşdırır və NATO-nun cənub qanadına xidmət edir.

Rusiyanın dost və müttəfiq Qafqaz və o cümlədən Orta Asiya Türk Dövlətlərinə qarşı yönəlmiş imperialist düşüncələri Türkiyə dövlətinin regionda apardığı siyasətinə zidd idi.

Qafqazda Rusiyanın ənənəvi və etibarlı müttəfiqi olan Ermənistan xüsusi geosiyasi rol oynayır. Şimala və Şərqi-Orta Asiyanın Türk dünyası regionuna Türkiyənin ekspansiyasının qarşısını almaq üçün Ermənistan strateji baza kimi xidmət göstərir. Bütün bunların içində Türkiyə üçün bölgədə sıxıntı yaradacaq ən böyük amil Rusiya Federasiyasıdır. Türkiyəyə münasibətdə Çar Rusiyasından gələn təməl hədəflər dəyişməmişdir, eyni şəkildə də qorunub saxlanılır. Türkiyə bu gün Rusiyanı bu hədəflərindən uzaqlaşdırmaq üçün bu dövlətlə müxtəlif əməkdaşlıq layihələrinə qoşulmuşdur. Bunlardan ən əhəmiyyətlisi Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq layihəsidir. 90-ci illərin geosiyasi mühitini təhlil edərkən onu da qeyd etmək

lazımdır ki, Qafqaza yerləşdirilməsi planlaşdırılan beynəlxalq sülhməramlı qüvvələri Moskvanı narahat edirdi. Bu plan həyata keçiriləcəyi təqdirdə beynəlxalq qüvvələr içərisində Türkiyə ordu hissələri də yer ala bilərdi. Moskva buna qətiyyətlə etiraz edirdi. Silahlı Qüvvələr Baş Qərargahı Türkiyənin bölgədəki ölkələrlə yaratdığı hərbi əməkdaşlıqların NATO proqramı çərçivəsində olduğunu, bunların hər hansı dövlətə qarşı çevrilmədiyini bəyan edir. Sadalanan fikirlərə əsasən belə bir qənaətə gəlmək olar ki, Türkiyənin başlıca məqsədlərindən biri də Rusiyanın Qafqazda hegemonluğuna yol verməməkdir. Məlumdur ki, Rusiya Türkiyənin imkanlarından ehtiyatlanaraq Qafqaza bir “bufer zona” kimi baxır. Bu məqsədlə regionda hərbi-siyasi cəhətdən möhkəmlənmək istəyir, hərbi bazalarını da Türkiyə və NATO-ya qarşı yönəldir. Məsələn, 1999-cu il fevralın 17-də Rusiya hərbi hava qüvvələrinin baş komandanı general A.Kornukov Rusiya hərbi nümayəndə heyətinin başçısı kimi Yerevanda olarkən demişdi ki, Rusiyanın Ermənistandakı hərbi bazasına “S-300” zenit-raket komplekslərini göndərməsində başlıca məqsəd “həmsərhəd” dövlət tərəfindən olan təhlükənin nəzər alınmasıdır. Bu faktın təsdiqi olaraq Azərbaycan Respublikasının prezidenti Heydər Əliyev də 2001-ci ilin mart ayında Türkiyədə rəsmi səfərdə olarkən CNN Türk televiziya kanalının baş direktoru Taha Akyolla müsahibəsində bildirmişdi ki, Rusiyanın fikrinə görə Ermənistandakı silahlar Azərbaycana qarşı deyildir. Bu silahlar Türkiyə və NATO-nun Türkiyədəki hərbi bazalarına qarşı yönəlmişdir.

ir. Eyni zamanda Rusiyanın Çeçenistanda hərbi əməliyyatları şübhəsiz ki, Moskva və Ankara arasındakı münasibətlərdə gərginlik yaratmışdır. Türkiyə Xarici İşlər Nazirliyi və Türkiyənin silahlı qüvvələri. Xüsusi olaraq, narahatlıq hissi keçirirlər ki, Rusiyanın Vladimir Putinin hakimiyyəti dövründə təkrar güclənməsi Türkiyənin Cənubi Qafqazda iqtisadi və siyasi maraqlarına təhlükə ola bilər. Onu qeyd etmək olar ki, Şimali Qafqazda Türkiyə rəsmi olaraq Çeçenistanı müstəqillik məsələsində dəstəkləmir. Çeçenləri dəstəkləməklə Türkiyə Xarici İşlər Nazirliyi beynəlxalq hüquq normalarının əsas prinsiplərindən biri olan digər dövlətlərin daxili işlərinə qarışmama prinsipi, kobud şəkildə pozulmuş olar. Rusiya bunun əvəzində Türkiyə daxilində PKK-nı dəstəkləyə bilər. Hətta 1993-cü ilin oktyabr ayında çeçen lideri Cövhər Dudayevin Ankarada Süleyman Dəmirəl tərəfindən qəbul edilməsi Rusiyanın narazılığına səbəb oldu. Aydındır ki, Türkiyənin Xarici İşlər Nazirliyi və Ordu Komandanlığı Qafqazda Rusiya ilə ciddi münaqişə yaratmaq istəmir. Bu, NATO-nun siyasi xətti ilə eynidir. Siyasi vəziyyəti nəzərə alaraq Türkiyə Cənubi Qafqazda hərbi bazalar yerləşdirmək imkanlarından məhrumdur. Əgər türk hərbi bazası yerləşdirilsə belə, Azərbaycan-Ermənistan münaqişəsinin intensivləşəcəyi və Rusiyanın hərbi əməliyyatların gedişinə qarışacağı təqdirdə Türkiyə yaranmış vəziyyətdə fəaliyyət müstəqilliyinə malik olmayacaqdır.

Belə bir yanaşma mövcuddur ki, Rusiya səlahiyyətliləri üç mövzuda Türkiyəni özlərinə düşmən olaraq görürlər: Türkiyə model ölkə rolu oynadığına görə əslində Rusiyanın keçmiş arxa bağçasında meydana gələn boşluğu doldurmağı hədəfə almışdır. Türkiyə yaradacağı strateji təsir sahəsi ilə Rusiyanın bölgə üzərindəki maraqlarını zədələyəcəkdir; Tarixi, mədəni, dini, dil baxımında əlaqələrə malik olan Türkiyə Pantürkizm əməllərini gerçəkləşdirə bilər, Rusiyanın əhatəsində, hətta Rusiyanın daxilində yaşayan türkləri daxil edərək Birləşmiş Türk Dövlətləri qura bilər. Bu vəziyyət həm Rusiya üçün Türk-İslam sintezi üzərində qurulmuş bir təhlükənin meydana gəlməsinə, həm də Rusiyanın daha çox torpaq itirərək şimala çəkilməsinə səbəb ola bilər; Türkiyə kanalı ilə NATO və dolayısı ilə Amerikan əsgərlərinin bölgəyə gəlməsi ola bilər. Xüsusilə NATO-nun “Sülh naminə tərəfdaşlıq” proqramı adı altında bölgə dövlətləri ilə hərbi və müdafiə sahələrində əməkdaşlıq etməsi Rusiyanın bölgədəki hərbi

varlığının qalmaq səbəbinin ortadan qaldıracaq, daha sonra da bölgədə hərbi təsirini itirəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycanın xarici siyasəti. Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyi. Sənədlər məcmuəsi. Bakı: Karisma MMS, 2008, 848 s.
2. Məmmədov C. Diplomantik Psixologiya. Bakı: Sabah, 2001, 304 s.
3. Rəhimli R. Azərbaycan Rusiya münasibətlərində Şimali Qafqaz faktoru. Bakı: Sabah, 2009, 187s.
4. Nəsibov E. ABŞ və Türkiyənin Qafqaz geosiyasi regionunda strateji maraqları və Azərbaycan Respublikası, Bakı: Çıraq, 2006, 310 s.
5. Savaş Yanar. Türk-Rus ilişkilerinde Gizli Güç Kafkasya. İstanbul: Kültür sanat Yayıncılık, 2002, 256 s.
6. Olga Olikier, Thomas S.Szayna. Faultines of Conflict in Central Asia and the South Caucasus. Washington? Chameleon Press Limited, 2003 406 p/
7. Gareth M. Winrow, Turkeys relations With The Caucasus and Central Asian Republics, Perceptions, March 1996/ press 387 p.

Э.С.КАХРАМАНОВ

«ТУРЕЦКО-РОССИЙСКИХ ОТНОШЕНИИ ПО ВОПРОСАМ ЭНЕРГЕТИЧЕСКИХ РЕСУРСОВ КАСПИЙСКОГО МОРЯ»

Статья посвящена «Турецко-Российских отношения по вопросам энергетических ресурсов Каспийского моря». Основная цель Турции это экономически укрепить нормальные отношения с новыми независимыми государствами. Турецкая дипломатия сама начала определяться с новыми независимыми государствами в раннем 1990 года. Турция в то время была взволнована быть связана с мусульманскими братьями государства с такими как Азербайджан, Центральная Азия и даже Российской Федерации. Некоторые турецкие круги считают что дипломатическая сотрудничества с новыми государствами будет очень выгодна для транспортной связи, которой может повлиять на связи такие как транспортные или морские. Российские аналитики считают такой смелый вызов со стороны Турции проблематичной их него влияние в Ближнем Зарубежье .

E.S.KAHRAMANOV

TURKISH-RUSSIAN RELATIONS OVER THE ENERGY RESOURCES OF THE CASPIAN SEA

Turkey's main goal with the Newly Independent States is normal economic relations. But Turkish diplomacy toward-and rhetoric about- Newly Independent States (NIS) in the early 1990's was very forceful. Turks were excited by the prospect of bonding with their

newly liberated Turkic and Muslim "brothers" in Azerbaijan, Central Asia, and even the Russian Federation. Some Turkish circles thought the NIS could become a vehicle for larger Turkish/Turkic influence in the world. Russia viewed this approach as a challenge both to its position in the former Soviet Union-"the near abroad"-and to the Russian Federation itself, which is in effect a federation of Russian and Turkic peoples.

Rəyçilər: t.e.f.d. S.Heydərova, t.e.d. İ.Məmmədov

BDU-nun Tarix fakültəsinin "Asiya və Afrika ölkələri tarixi" kafedrasının 26 oktyabr 2014-cü il tarixli iclasının qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür. (pr. №1)